

ZOLNAI BÉLA

MEGJEGYZÉSEK ARANY „TEMATIKÁJÁRÓL”

A tematika műszót az utóbbi években gyakran használták irodalmi művekkel és írókkal kapcsolatban. Túlzásba is vitték, azt a hitet keltve, hogy maga a témaválasztás eldönti egy irodalmi mű értékét. Kétségtelen azonban, hogy a „tematika” egyének, társadalmak, korok szerint változik és jellemző, lényeges része a műalkotásnak.

Az alábbiakban Arany Jánosnak néhány jellegzetes témájára szeretnénk utalni. Az Arany műveiben ábrázolt világnak van néhány alapvető jellemvonása, amiknek domináló jellegét érdemes volna minden részletében föltárni és az íróval, a korrall kapcsolatban magyarázni.

Ezek között szerepel mindenekelőtt az ő „népi” származásának, a gyermekkori, falusinak mondható, a földművességhez kötött élményeknek mindenütt és mindvégig jelenlevő volta. Az Alföld Arany számára nem regényes motívum, nem fölfedezni való kuriózum, hanem a természetes külvilág, amellyel a benne élő azonosul. A szalontai szobakonyhás „viskó”¹ és a hozzátartozó tíz hold föld meghatározta az életszemléletét, amely ezt az alföldi világot nem a patetikus, ünnepi lelkesedés szemüvegén át nézte, hanem a maga adottságában, önkénti témaként létező valóságot látta benne. Csengery Antalhoz intézett levelében (1856 jún. 23) így jellemzi önmagát: „Óvakodom oly fokától a lelkesedésnek, hogy ne tudjam, mit beszélek és miért”. Jellemző, amit az Alföld leíró költészetének mesteréről, Petőfiről mond Szemere Miklós-hoz írott levelében (1857 nov. 29): „Mostani eszemmel Petőfi némely képeit, metaphoráit stb. csakugyan nem tartom valami echt-dolognak. *Ha kedvemnek maga volna* — stb. dagályosnak tetszik, talán mert én már hideg vagyok. Végtelen gazdagság az övé, de a túltermékeny föld gyomot is óriást hoz, a túláradt folyam nem ment az iszaptól.”

A „népi fi” szemlélettel természetesen együtt jár Aranynál a parasztság szeretete (*A szegény jobbágy*, 1847). A Bánk bán-tanulmányban bőven tárgyalja a nép nyomorát és Tiborc panaszát „osztálya” ínségével kapcsolatban. De ugyanakkor a paraszti osztály megtagadásának is szubjektív aláfestésű hangot ad: „Ihm, paraszt én . . .”; „Kutyabőröm nem hiányzott” (*Árkádia-*

¹ Vö. BARTA JÁNOS: Arany János, 1953, 5.

féle, 1857). Megfér ezzel a kettősséggel a titkos úrgyűlölet is: „Ila egy úri lócsiszárral Találkoztam s bevert sárral...” És idetartozik az epikus Arany-nak legkülönösebb alapsajátsága is: a paraszti jelenből a lovagi középkorba való menekülés.²

Önéletrajzában (Hátrah. Ö. M., Ráth, I. XXXVI) írja, hogy „apám kevés földdel és egy kis házzal bíró földműves... értelmes, írástudó parasztember volt”. A *Toldi*-t azzal a szándékkal írta, hogy népköltő legyen és a „legfensőbb költői szépségeket... népek élvezhető” alakban adja elő. Orczy-tanulmányában is kiemeli, hogy „nem a főrend, hanem az egyszerűbb emberek közt remél közönséget” (Ö. M., Ráth, V, 219).

A „nép” iránti rokonszenve és a vele való azonosulása nem kétséges. Lajos királyt a *Dalás Idők* első dolgozatában (Hátrah. Ö. M., Ráth, I, 292) álruhában a nép közé utaztatja, Mátyás király-szerű, igazságosztó kalandokra. Nyilván gyermekkori emlékek szólnak Aranyból, mikor Bencze így beszél:

*Én ökröt vezettem, — él's apám az ekét
Tartotta...*

(Uo. 318.)

Aranynál egyébként úr és paraszt viszonya igen variábilis. A paraszt életformában élő nemes „úr”-nak, Toldi Miklósnak első győzelme: lovaggá lesz. Bencze a fiát Toldinak ajánlja, hogy katona legyen belőle, nem pedig paraszt (Hátrah. Ö. M., Ráth, I, 319).

A hatvanas években, mikor már elszakadt Arany a falusi gyermekkortól, így vallott:

*Szülohelyem Szalonta,
Nem szült engem szalonba;
Azért vágyom naponta
Kunyhóba és vadonba.*

(Uo., I, 428)

Az „úrgyűlölet” (erős a szó, de nevezzük így) Toldinak úri mivoltában is ott lappang. Az öreg Toldi „gáncsolja az udvart”, a király haragját veszi fejére. Mintha valami félszegség uralkodna benne:

Szüntelen csak zsémbelt: „nem való ő oda”.

Ki is gúnyolja az apródok, hármát megöl közülök. Életének ez az utolsó ténykedése... A *Toldi Szerelmében* is azt olvassuk (V, 83), hogy

*Budára beérvén, kerüle az udvart:
Félre zugon levő kicsi házához tart...*

² Arany „menekülése” bővebb vizsgálatot igényelne. Már BABITS MIHÁLY utalt arra, hogy „a költészet neki voltaképpen csak menekvés a valóság kínzó, sebző világából... Menekülés, hova? a múlt világába...”. Irodalmi problémák, 1917, 170 Vö. még BÓKA LÁSZLÓ megjegyzését: „a Katalin a menekülés verse, a jelentől való elfordulás kísérlete” (*A lírikus Arany*, a MTA I. Oszt. Közl. III, 112).

Ez az elképzelés jellemző Aranyra. Az *udvar dögvészes legét* a *Bánk bán*-ról szóló tanulmányában is kiemeli (Arany Ö. M., Ráth, V, 127).

Úr és paraszt ellentéte állandó témája Arany epikájának. A Rozgonyiék-nál álruhában időző Nagy Lajos (*Toldi Szer.* I, 17) magáról ezt a mesét mondja : „Szegény fiú vagyok, noha nemes-ember” — mire Rozgonyi megjegyzi :

*Szemed járásából mindjárt kiláttam azt,
Hogy, ha nem vagy is úr, nem vagy bukó paraszt.
(Uo. 19.)*

Az alföldi Arannak alapsajátsága a szemlélődés, a megfigyelés. Toldi Miklóst ebben az attitűdben ismerjük meg : „Aztán csak néz, csak néz, előre hajolva, Mintha szíve, lelke a szemében volna”.

A falusi élet szemléletét vetíti vissza Arany a múltba, mikor a gazdag Toldi Lőrincénél ezeket írja :

*Toldiné pedig ült egy szombati napon
Este a ház előtt, a kiülő padon.
(Daliás Idők, Hátrah. Ö. M., I, 334.)*

Rozgonyi Piroska nem ül oda az asztalhoz, mikor Toldit megvendégelik

*Micsoda gazdasszony, a ki enni ül be!
(Uo., 339.)*

Ilyenfajta etnografikumokat Petőfinél alig találunk. Arannál mindez természetes. A cigányokról valóban reális leírást — nem festmény után írt magyarázó életképet, mint Petőfi *Vándorélet*-je — Arany adott a *Nagyidai cigányok*-ban és a *Bolond Istók*-ban (I, 109). Idézzük még ezt az élményben dús részletet az *Első lopás*-ból :

*S hallik a szomszédból (sövényen át hallja)
Barmok kérődzése, lefekvő sohajja.*

Szürke részletek, nem színes képek a legértékesebb reális rajzai Arany Alföld-ábrázolásának.

*

A testi erő kultusza a törékeny Arany János részéről mindenképpen Arany jellemző témái közé tartozik és magyarázatra vár, annál inkább, mert anakronizmus volt a költő — Baudelaire kortársa — idejében. A bajvívásnak olyan variációit és szakszerű leírásait mutatja Arany epikája, hogy ebből a szempontból is páratlanul áll az egykorú világirodalomban. A testi erő

kultuszát Arany témaválasztása határozza meg, de éppen ez a témaválasztás jellemző Aranyra, akinek „meddő szenvedésben, munkátlan munkásságban telnek napjai” (Csengery Antalhoz, 1858. márc. 16) és aki „meddő tespedésben” él (ugyanahhoz, 1859. júl. 1). Mialatt daliás idők heroizmusában, vérző sebeiben gyönyörködik, önmagáról bevallja (Csengery Antalhoz, 1860. júl. 9), hogy néha túlközlékeny bajai iránt: „Nem férfias dolog az ily sopánkodás.” Sohasem vadászott, de szívesen írt vadászatról (*Rege a csodaszarvasról, Szibinyáni Jank*). Ez a maga köré teremtett hősi világ választja el őt a huszadik századi dekadenciától, amelynek „finom remegések” adják az erejét...

Komoly epikai műveinek előhangja pusztító csatákra és szálfaklelésre való utalással kezdődik. A „dübörgő hang” is a testi erő jele. Csaba népét idézve a költő ugyanilyen képekben gyönyörködik (*Előhang*):

...vadra csatázva s népekre vadászva,
Zendül az öreg kürt zúgó riadása,
A harcbika bömböl...

A Krimhild-ütközet tizenöt napig tart. Éjjel a holtak tovább harcolnak, Csaba és Aladár hunjai az elhullt gótok szellemeivel... (Utolsó tervvázlat, 1881). Az urali magyarok a harci jelre várva élnek (*Az utolsó magyar*, 1858). Végül az „utolsó magyar” is elesik... Rozgonyi (*Daliás Idők*, első dolg.) ahhoz adja a lányát, Piroskát, aki harci játékon „személyes vitézséggel” mindenkit legyőz (Hátrah. Ö. M., Ráth, I, 299).

A testi erő kultuszával rokon a „virtuskodás”, a mulatozás, részegség témája. Toldi az anyjától kapott aranyakból fegyvert vesz, aztán nagy dáridót csap (X.). Az álruhás párbaj után megint ebben a Toldiban gyönyörködik, fájón, a maga soha nem duhajkodó Arany, mintegy hiányzó átéléseit egészítve ki ezzel az élménnyel:

*Cselekszik is aztán olyan ivást, táncot
Reggelig, a milyent a világ nem látott,
Padokat rombolva, cölöpöt felszedve —
Maga egy háboru Toldi veszett kedve.*

(Toldi Szer. II, 63)

*

Jellemző Aranyra a testvér- és rokongyilkosság témája is: *Toldi, Buda halála, Hamlet*-fordítás. Az utóbbiban fivér fivért gyilkol, Hamlet a nagybátyját szúrja le... Jodovnáról alább szólunk. Nincs még egy író, akit annyiszor „ihletett” volna ez a téma és aki olyan tökéletesen tudta volna hangszerezni ezt a motívumot. Krimhild azért megy férjhez Eteléhez, hogy három fivérén bosszút álljon (*Buda halála*, IX).

A szerelem Arany számára tragikus terület. Még a tündérek is gonoszak Aranynál. Belár és Dul leányai tündérséget, azaz szívszakasztó mesterséget tanulnak (*Rege a csodaszarvasról*):

Kemény próba: férfit ölni, [!]

Kilenc ifjat megbüvölni,

• *Szerelemre csalogatni,*

Szerelemtől szűz maradni.

Lelkétől lelkezett hőséről kijelenti Arany, hogy nem lett asszonnyal tartós barátsága. Rozgonyi Piroska és Toldi nem lehetnek egymáséi. Mintha Arany nem engedné boldoggá virulni a szerelmet. Ismeretes a költő rosszul sikerült kalandja Klárcsival (*Bolond Istók*). Kund Abigél, szeszélyből, ok nélkül, tört ad szerelmesének. Szécsi Máriában is van valami démoni (*Murány ostroma*, II):

Büszke Veselényi . . .

Hogy, midőn salamra nézve bús sóhajjal,

Űzném messze onnan egy éles kacajjal.

A férfias Szécsi Máriáról azt is megtudjuk, hogy „láza egész lénye férfi járom ellen” (*Murány ostroma*, III). A fogoly Veselényi vérpadról — merész fordulattal — nyeri el Szécsi Mária kezét (IV) . . . Ágnes asszony férjgyilkossággal örületbe jut. Az *Árva fiú* bűnös asszonya megöli a fiát. Az *Éjjéli párba* „világrendje” csak a nő kolostorba-vonulásával áll helyre. Arany inspirációjának egy másik, eposzteremtő témája a férjgyilkos năpolyi Johanna. Rozgonyi Piroska, letörölve könnyeit, akar Tar Lőrinc felesége lenni (*Toldi Szer.* II, 56): a tragikus szerelmet tragikus hősiességben teljesíti ki Arany. *A méh románca*, kicsiben, ugyancsak tragikus szerelem: a hősnőt egy semmiség miatt elhagyja a kedvese. A költő fantáziája ilyen képeket festetget magának. Jellemző, amit a *Toldi Szerelmé*-ben (XI, 16) mond a szerelem és a bosszú kapcsolatáról:

Szerelem, magában is elég kegyellen [!];

Szerelem, mint bosszu, csupa telhetetlen,

• *Még jajba nem üzi, gyakran mindakettőt:*

A tárgyat, a szívet, amely vele megtölt.

A bosszúálló cseh Jodovna, kinek apját Toldi párviadalban megölte, valóban „iszonyú lány” (*Toldi Szerelme* V, 47). Mikor Toldi a csehországi vár pincéjében reménytelenül sínylődik, Jodok „ádáz húga” a bosszú paroxizmusát és a romantika szertelenségeit „rikoltja” feléje ezekkel a szavakkal:

Élsz hát! . . . no csak élj is! örökre, se bánám;

Emlőmön az élted táplálni kívánnám;

Gyűlölném a halált ha kegyelmet adna,

Bosszum éh torkából hamar elragadna.

Bosszuval örökre kapcsolva leendél

Hozzám, deli hű férj! mint más szerelemmel,

Ez a „holtomiglan”, — ez a „holtodiglan”:

Elmondod-e, Toldi? nem mondod? ez így van!

*Van-e mátkád otthon? nőd? gyermeked árva?
 Soha nem borul az apja sirhalmára!
 Vakká sírja szemét a kedves utánad,
 S könnye kifogytával maga is elszárad.
 Nem, nem! dobja magát dögleletes kéjbe,
 Nevedet hurcolja bordélyok ölébe:
 Ölével a hired öli minden éjen:
 Koldus gyermekid is megköpi útfélen!*

Jodovna patológiás alakja monumentálissá nő éppen ezzel a heroikus szertelenséggel. Tasso, Zrínyi, Shakespeare tudták ilyen „hősnők” szobrait faragni. Jodovna túltesz örült szenvedélyben valamennyin. Fölajánlja Toldinak, hogy megöli a bátyját:

*Jodokot én éjjel megölöm az ágyban,
 Mert nem tudok érted hova lenni vágyban.
 Esküdj meg, enyim léssz; — ha nem akarsz nőddé,
 (Lásd szép vagyok, ifju), kívánj szeretődde . . .*

Toldi máglyára kívánja a „boszorkányt”, aki meghocsát apja megölőjének és a fivérét meggyilkolná „egy hév ölelésért”. Jodovna bosszúval fenyegeti: „Eleven rothadsz meg.” (Arany megtalálja a megfelelő szavakat ehhez a leányhoz.) Mikor Toldi kiszabadul, elirtózik a látványtól: „csúnya bitón függő szép ifjú leánytól.”

A hősi emberölés, a jogos haragból elkövetett gyilkosság egyébként egyik fő tárgya Toldi életének: ez is anakronizmus a XIX. század közepén és meglepő a szelíd Arany János részéről . . . Az, hogy Toldi párbajban megöli Tar Lőrincet, szintén a gyilkosság határán van . . . Arany nemcsak a ballada Shakespeare-je, hanem a hullák számában is megközelíti a brit „szellem-óriást”.

*

A boldog szerelem epikus ábrázolása mellett (Etele és Ildikó szerelme: kivétel) hiányzik — amint ismeretes — Arany költészetéből az egyéni szerelem lírája is. Erről maga nyilatkozik Csengery Antalhoz írt levelében (1856. jún 23): „Az én lyrám — magam is úgy érzem — oly zordon! nincs abban az ifjúság heve, a leglyraibb érzemény — a szerelem heve, hiányzik abból.” Ha Voltaire-rel, Byronnal, Goethével, Adyval hasonlítjuk össze Aranyt: élete a fórumtól, nagyvilágból menekülő, szemérmes aszkézisnek nevezhető. Petőfi mondhatta a szerelmes verseiről: „Költői ábránd volt, mit eddig érzék.” Arany nem tud szerepet játszani, de epikus hősei mögött megnyilatkozik érzelmi világa.

A vallás sem volt különösebb, gyötrő élménye Aranyinak. Elfogadtas mint falusi ember az ígét, a zsoltárt. „Az Istenben hinnünk kell, fiam.” Nine,

vallásos, istenes, viaskodó, bűnbánó lírája, mint Balassinak, Verlaine-nek, Adynak.

*

Arany nem volt „városi” költő, bár öregkorában írt egypár városi témájú költeményt (*Híd avatás, Rangos koldús, Öreg pincér, Hirlap-áruló*). Tompa írta neki (Arany Csengeryhez, 1860. márc. 18), hogy ha Pestre költözne, ott lenne csak igazán beteg. Pesten is menekül a városból. A Margitszigeten :

*A tölgyek alatt
Szeretek pihenni,
Hova el nem hat
Város zaja semmi.*

Kimegy a ligetbe, ahol szabadnak érzi magát és ahonnan mehetne a Tiszáig is (*Ének a pesti ligetről*) ; ahol az ég nincs házak közé szorítva ; ahol van nádas is, bucka is . . . Kisebb költeményeinek első darabja, a *Télben* (1848) : természeti képek sorozata, amelyről a szobájában fázó költő álmodik. Az *Ősszel* (1850) tartalma : a szobájában unatkozó költő Ossián és Homeros világát idézi, tengert, magános tölgyet a domb felett, virányt, véres csatákat [!], a természet életét. Kertészkedik „mélán, nyugottan”, gyümölcsfái között bíbel (*Kertben*, 1851). A költő hazája nem városhoz van kötve :

*Kezdődik e hon a csendes tanyának
Küszöbjén, melyhez emlékezete
Köté legelső végét fonalának,
Midőn először utnak erede . . . (1850.)*

A világ? „Egy kopott szekér”, „a világ egy téli malom”, „a világ egy rozzant csárda” : mindenütt a gyermekkori szemlélet uralkodik Arany mondanivalóján. Petőfi a világról irreális elképzeléssel szól : „Ha a föld isten kalapja, Hazánk a bokréta rajta!” (*A magyar nemzet.*) A *Családi kör* magában foglalja az udvart is és a pitvart. A ház ajtaja nyitva áll : a költő kívülről mindent megfigyelhet, be sem kell lépnie a házba. Az *Elhagyott lak* (1852) csak kívülről mutatja be az üres házat. A *Vágy* (1853) : gondolatban szülő hazája kedves rónatájain él a költő. Az *Epilogus* (1877) vágya : „Csendes fészket zöld lomb árnyán”. A *Murány ostromában* (1847, III) van egy leírása az alföldi viharnek, amit csak az alkothatott, aki gyakran látott ilyent. Arany nem a konvencionálisan „szépet” keresi témául, hanem azt, amit valóban látott, anélkül, hogy témára gondolna, mint a vityilló a *Bolond Istók* (I, 16) gyermekkori emlékei között :

*Füstös vityilló gunnyaszt egyedül
Pusztaközépen, mint egy vén banya
Ki gombolyagba töpörödten ül,*

*S élére áll födetlen kőcz haja;
Két asszu kar az oszlop kétfelül
Melyekre lebókol a csősz tanya:
De mellyik tartja egymást: oszlopok
A kunyhót? vagy viszont? kétes dolog.*

Az Alföldhöz-kötöttséget, amit elveszített, élete végéig fájlalja:

.....
*Mikor én is „markot hajtani” kezdtem,
S nem sikerült, bár hogy s mint igyekeztem.*

*Igy — vézna, ügyetlen testi dologra —
Adtam fejem a bölcs tudományokra,
Barázda helyébe szántván sorokat,
— Nem kérkedem ezzel, mert azt se’ sokat.*

*De, hogy a mezőt, az anya-természet
Kebelét elhagytam, sajog egy érzet,
Holtig sajog itt benn, — s tüzesebben vér
Láttodra, te búzás alföldi szekér.*

(Vásárban, 1877.)

Petőfi falun élt, nem „mezőn”. Az Alföldet festményekben örökítette meg és úgy járt a rónán, mint az utas, aki „mulatótanyájára” megy (*A csárda romjai*, 1845); mint „jámbor utazó” (*Kutyakaparó*, 1846), aki kíváncsian keresi föl a csárdát; aki a faluban utcahosszat muzsikáltatja magát, ebben a szerepben tetszelegve; aki *Uti leveleket* ír, megáll a kanyargó Tiszánál, hogy elővegye költői ecsetjét; a szélmalomok előtt nézelődik (*Kis-Kunság*, 1848). Arany nem „alföldjáró”, hanem benne él ebben a világban minden szemléletével és emlékével, amint a *Tengeri hántás* c. balladához (1877) fűzött jegyzete is mutatja: „Mezőn háló emberek sokszor vélnek magasan a légben felettök áthúzódo kísérteties zenét hallani; a (daemoni) zenészek valami nagy, kiterült ponyván repülnek tova.” Arany olyan tájszavakat ismer, amilyenekről „népies” költőinknek sejtelmük sincsen. Ilyen a *gulásza* ’a tehén első teje ellés után’ a *Darázsokban* (670).

Arany fantáziája nem szívesen időz a városokban, házak között.³ Egész életén át végigkísérik a városnélküliség képei. Etele (*Csaba királyfi*, Utolsó dolgozat) Etlváron „sátrába bevonult estenden” (Ö. M., Hátrah., Ráth, I, 223). Milyen ez az Etlvár? Van benne egypár palota és ház:

*De bent is azonban, hol nem vala már rom,
S meddig a szem ellát kívül is a váron:
Hunok apró sátra környöskörül álla...*

(Uo. 228.)

³ RIEDL FRIGYES írja (*Arany János*, 1920, 80): „Arany a földműves fia künn élte gyermekkorát a szabadban... Arany költészetében is többnyire szabad ég alatt vagyunk...”

Ugyancsak a *Csaba királyfi*-ban (Első dolog, Ö. M. Hátrah., Ráth, I, 150) azt olvassuk, hogy Etele királyi palánk-ja, a Zagyva szigetén, fából van összerakva. Ott legel a ménes, két felől az úton sátrak lengedeznek...

Milyen volt Buda székhelye a Zagyva mellett?

*Ez vala a város, ez Buda királyi
Lakhelye, faművű sátor palotái.*

*Nem szorul e város tetemes falakra,
Nagy henye kövekből nincs együvé rakva ...*

Az *Utolsó magyar* (1858) urali képeit, a magyarok őshazáját így jellemzi jóleső kiszínezéssel a költő:

*Övök volt mind: a víz, a tér,
Hová a menny kék sátra ér;
Az édes fűvü legelők,
A zöld tanyák, friss delelők,
Nyáj és gulya ...*

(Uo. 252.)

Az *Éduá*-ban ismét sátorról olvasunk:

*Középen, egy magasabb hátra,
Emelve, áll Árbocz fasátra;
Könnyű, világos épület,
Mint délibáb a sík felett ...*

(Uo. 267.)

Külön kiemeli Arany, hogy „Rozgonyi lakása nem valami fényes, ... Nem gyalázta vályog erős téglá falát, Sok henye kötámasz terhelte oldalát” (uo. 303).

Az élet realitásának ismerete mindenütt ott van Arany epikájában. Mikor Rozgonyi búcsúztatja a végzetes harcjáték után a vendégeket (*Toldi Szer. III, 1*):

*Kocsi-hintón, orsós, födeles szekéren
Ki-ki módja, rangja, tisztí szerint mégyen.*

Rozgonyi nem feledkezik meg semmiről:

*Utravalót minden kocsihoz rendén ad:
Eledett embernek, lónak puha szénát.*

A falusi embernek gondoskodása ez az élet fontos apróságairól. Nem a „népies” költő, hanem csupán Arany tudta megfogalmazni az ilyen mozzanatokat:

*Ide-oda vizslat szeme, mint az ebnek,
Ha sok erős kuvasz nekiesett egynek.
(Toldi Szer. II. 56)*

*

Nézzük végig a nápolyi hadjárat (1347 és 1350) leírását a *Toldi Szerelmében* (IX.). A korszak: a humanizmus virágzása, Dante, Giotto, Petrarca, Boccaccio világa, Velence nagyhatalmi életének már dekadenciában levő korszaka. Mit akar a költő ebből a világból elélni tární? Nem a vele egykorú Burckhardt *Renaissance*-ját, amelynek első kiadása 1860-ból való! A cél, amit maga elé tűz, nem a reneszanszizmus propagandája, nem a polgári Itália művészi utánaérzése, hanem a feudális-hősi ország:

*Előttem is állnak nagy hegyek és halmok:
Száz ütközet és harc, fényes diadalmok.*

Szulmóna ostroma, amit Arany látható örömmel és szakértelemmel ír le. „Dolgozik a vas bak.” Mintha Zrínyi világában volnánk. „Foly be a magyarság a falon, a váron (19) . . .”. „Kont bemegy, a várost hada megtapodja” (20). Johanna várai országszerte ellenállnak. Hadmozdulatok, tábor a mezőn, a magyarok királya sátra előtt ül (40). Föltűnik egy hazai emlékeket idéző alak: Cola Rienzi, aki a hegyek, erdők vadonait bújja: Róma szabadságát lobogóra tűzte . . . Most számkivetésben, sújtva nehéz váddal, bujdosik . . . (43). Arany az itáliai hősök közül is a bujdosót ragadja ki. Lajos király asztalánál vendégül látja Miklós Lőrincet (Cola Rienzi-t) és itt egy pillanatra a „deák” Róma villan meg előttünk, ahol Lajos király ifjonta tanult. De csak egy pillanatra:

*Láttam követ én is, oszlopot Rómában,
De régi lakóit keresem hiában (44).*

(A „régi lakói” itt célzás a hősiességre.)

Reggel nyergel, rakodik a tábor. Toldi találkozik egy kobzossal, aki hontalan járja a világot. (Megtalálja a neki való társat.) Elmeséli Piroska történetét. „Toldi zokogással fordula itt félre”: emberileg igen közel jutottunk Aranyhoz.

A zokogásnak ez a hősi miliőben megrázó hatása megismétlődik a *Toldi Szerelme* végén (XII, 103), mikor Toldi Piroska sírjának keresztjére zuhan, a hideg követ „záporban förösztí”:

*De tovább is egyre zokogott bánatja,
Mint mikor a sírást el a gyermek hagyja . . .*

De térjünk vissza Toldi és a kobzos csehországi találkozására. Toldi megint csak ott van, ahol első gyilkossága után, mikor az alföldi nádasban bujdosott. Aranynak fantáziája alig változott azóta: „Élve vadak közt.

fán madarak közt hálók.” Toldi beáll a cseh kolduló flagellánsok társaságába. Ezek csak alamizsnát gyűjteni járnak a falvakba, városokba, egyébként az erdőn tanyáznak és orgiákat rendeznek. A szelíd Arany Toldija nem volna Toldi, ha ostorával nem kergetné széjjel őket. Mikor a flagelláns fölismeri egy ponyva-mese rajzára emlékezve Toldit, nagy lakomát csapnak a diadal helyén, húst szelnek a nyársról . . . (73).

Toldi kiemeli a sárból Károly cseh király-császár kocsiját. A császár meg is hívja vadászatra és várába Toldit (84), aki „tisztá szobát” kap hálni. A vadászaton Toldi hurokkal elfog egy szarvast (90). „Így szoktuk ezt, Felség, a magyar alföldön.” Karlsbad körül folyik a vadászat . . . Toldi otthagyja a lovagi udvart és megint csuhás szentté lesz. A kobzossal elindul délre, hegyi legelőkön át, Itáliába (101). Ennyi a IX. ének Itáliája és Csehországa.

Ismét agrár-Itáliában vagyunk, „hol ma is ezer nyáj legel izzó nyáron”. (Akár a magyar Alföldön.) Lajos serege pedig vonul gerincen, völgyi lapályon, városok *mellett*. Capuát fölgyújtja a szaladó őrség. A nádor Aversa falait kerüli (X, 13). A magyar tábor alászáll a síkra, ellepi a rónák dombjait és hátát. (Csupa hazulról ismerős kép.) Lajos „szabad ég alatt ül mindennap ebédén” (22). A fiatal vitézek *bakhátat* ugrálnak, játékból. Ezzel a bakugrással foglalják el Johanna egyik várát. Arany nem feledkezik meg róla, hogy Lajos király az elfoglalt vár védőinek fegyvereit elszedeti, aztán *enniök adatván*, szélnek ereszti őket. Arany megbecsüli az élet apró, fontos és jellemző mozzanatait. Mindenre gondol, mint a homéroszi elbeszélő . . .

Arany szemlélete magyar-alföldi marad az itáliai hadjárat leírásában is. Lajos két részre osztja a hadseregét :

*Mint folyam két ága, társ módra haladnak,
Lajos a sík földön, part-szélen a vajda . . .*

(35)

Kubikusok, földmunkások, árok-ásó emberek készítik elő az ostromokat. Jön hír Barletta bevételéről. (A város maga nem érdekli a költőt.) Sokat kard-élre hánynak és magyar őrizettel rakják meg a várost. Arany bámulatos szakértelemmel írja le az ostromokat. Egy „városi” költő erre képtelen lett volna. Arany ilyenkor érzi otthonosan magát. Leírja, hogy Lajos király patriarkális módon vezeti a munkálatokat :

*Sárga kesely lován a király vezérel . . .
Buzdít, a köz embert szólítja nevéül.*

Örömet leli Arany a szörnyűségek leírásában is, ami szintén a természetes, élet-halálhoz edződött falusi emberre jellemző :

*Vak dúlakodás, holt tetemekre hágó,
Hol fegyver a csákány, kapa, veremvágó,*

*Honnan a megtorló hullát, sebesültet
Ugy kell takarítani, mint az ásott földet;
S mint víz, ha erősen fakad a bányába,
Ugy tapos a vérben a vitézek lába,
Ugy foly ki az ásás alacsonyabb végén —
A nap is elszörnyed rettenetességén!*

Ismét magyar-alföldi szemlélet, ahogyan Arany (*Toldi Szer.* XI, 33) a veres barát, Toldi, haremodorát leírja :

*Körül-körül, mint a jó csikós szokása,
Terelei tömegbe Toldi karikása,
S míg ő üti szélről, ha ki mozdul, képen :
Kötözi, mint kévét, a többi középen.*

Hasonló átélt emlék a *Buda Halálában* (IV) ez a részlet :

*S valamint jó béres kezében az ostor:
Mégkanyarul hosszan néha egész had-sor,
Közepin hurkot vet, gyors vége kipattan :
Mégérzi bizonynal, kire majd ez csattan.*

Vagy ugyanott ez a megfigyelés (V) : „*Térdelik a málhát, ügyesen kötözve.*”

Mit tudunk meg az egyik olasz városról a *Toldi Szerelmében*? Csak ezt a töredéket :

*Oszlopos és szellős, írott palotának
Kapunján testőrzők elibök nyitának,
Belül is két oldalt állnak vala sorral,
Összevegyülvén sok füstfogta szoborral.*

A hősi-epikus Aranyt a középkori várharc, a hadjárat érdekli, nem Itália, nem a városi kultúra.⁴

⁴ Még az olasz táj rajza is hiányos Aranytól. RIEDL FRIGYES írja (Arany János, 1920, 112): „mindaz, ami képzeletünkben elválaszthatatlan a délolasz tájképtől, ...kimaradt Arany elbeszéléséből. Ő a látott magyar valóság realisticus költője: az olasz staffaget nem figyelte meg, nem is tud róla pontos részleteket mondani”. — SZABOLCSI BENECSE fölhívta a figyelmemet a Daliás Idők második dolgozatának IV. énekére, amelynek végén Arany Nápoly városának szentel néhány, inkább természetleíró sort és az olasz táj koloritjából is ad valamit :

.....
*Bámulván a világ legszebb városára :
Ott pihent a vízen a tündéri Nápoly,
Melyet a ringó hab, mint hű dajka, ápol,
Tornyai, árboci, kertjei félkörben
Csüngöttek alá, a tiszta, mély tengerben.*

*Majd a nyílt tornácok, a királyi kertek
Estve a tengerről könnyű szellőt nyertek,
Mely a jászorokat legyezé futtában,
S fürdött a virágok fűszer-illatában.*

Kontrasztul állítsuk Arany eposza mellé Babits *Itália* c. szonettjét, amelyben a városok dominálnak, de — némi szenvedéssel — a tájrajz is helyet kap:

*Itália! tudom városaid csodálni,
hol dús síkátoron vidám nép bizsereg.*

....
*Vonzanak íveid s tűnt fényed palotái,
árkádok, oszlopok, a sugaras terek*

....
*De nem kékebb eged és a dombod se zöldebb,
mint honni dombjaink s a dunántúli ég,
e gömbölyű, szelíd, színjátzó kék vidék.*

*

Nem akarok itt kiterjeszkedni Arany ismeretes, mesteri lélektanára. Csak ezen belül arra szeretnék utalni, hogy itt is megnyilatkozik Arany skrupulizáló, pesszimista, tépelődő természete. Budáról írja (*Buda Halála*, II):

*Vád neki, amit tett, bánja hamit nem tett,
Ugy rémlik előtte, minden dolga büntett.*

*

Az eddigiekben már utaltunk rá alkalmilag, de külön is megemlíthetjük, hogy Arany különösen azokat a témákat keresi, amik számára önkínzást, lelki gyötrelmet okoznak. Toldit folyton tragikus helyzetekbe hozza: „veszett farkas”-nak nevezi — mások hivatalos szavaival — szerelmes hősét, Toldit (*Toldi Szer.* VI, 94) és szinte kegyetlen fájdalmakat rajzol maga elé. Nézzük a *Ráchel siralmát* (az aláhúzások tőlem):

Mi haszna! mi haszna: nincs már nekem fiam!
Folyna bár miattok bosszuló vérfolyam,
Föl nem ébrednének:
Azt a kis patakot, mely a szívet hajtja,
Ila egyszer elapadt, ki nem pótolhatja
Oceánja vérnek.

*Meglopá a citront, a narancsok fáit,
Jószagot lehellő, dús aranyalmait,
És lerészegítvén annyi édes pára,
Többé a nagy kertnek nem lele nyitjára.*

Aranynál a város is kert és tengerben-tükröződés... Ezt a részt először csak VOINOVICH GÉZA közölte (Kisf. Társ. Évl. 1933—36, 59:284). Megjelent az új Aranykiadásban (V. köt., Akad. Kiadó, 1953, 426).

Aranynál még a Vág is „őrült kacajjal” rohan (*Katalin*). A *Katalin* főhőse egyébként egy „szörnyé vadult apa”, aki lányát elevenen befalaztatja . . . Mindenütt öngyötrő témák Arany körül. Mintha a saját szenvedése nem lett volna elég neki, az *Örök zsidó* szörnyű vízióit idézi maga elé :

*Éhes vagyok: ennem iszony;
Láng az ital, midőn iszom;
Álmom szilaj fölrettenés,
Kárpit megől szívembe kés . . .
Tovább, tovább!*

(1860)

Idézzük a *Szent László füve* című, látszólag szelíd, legendaszerű népmondából (1847) a következő hidegen leírt sorokat (I) :

*Nagy volt a vérontás, folyt a vér, mint patak,
Tőle a vizek is mind megáradtanak,
A mező sik-vér lett, mint valamely tenger,
Sziget benne a sok halomra ölt ember.*

*Kivel sebje nem birt, az vérbe fuladott,
A félig elevent megfojtá a halott . . .*

Átkot Arany hősénél rettenetesebbet senki nem mondott :

*Apadjon el a szem, mely célba vevé,
Száradjon el a kar, mely őt lefejezte . . .*

Az az önmagáról tett megállapítás, hogy *pályám bére égető, mint Nessus vére* : tragikus, önkínzó, témaiban is gyógyíthatatlan költőnek jellemzi Aranyt. Több ez, százszorosan több, mint a Goethe-i változékony szeszélynek *Wonne der Wehmut*-ja. A múltban talán csak Balassi hasonlítható Aranyhoz, a közelmúltban pedig Ady, aki a költészetét szintén önkínzásnak jellemezte.⁵

⁵ E megjegyzések elkészülte után jelent meg az Élet és Irodalom 1957. aug. 16-i számában Lányi István interjúja Jean Cocteau-nal. A francia író a tematikával kapcsolatban a következőket mondotta : „Az író nagysága nem stilisztikai bravúrokban nyilvánul meg, hanem abban : van-e érzéke kihámozni kora atmoszférájából azt a témát, amely a kor igazi kérdéseitől terhes.” Hozzátehetjük : Kit nem hevít korának érzeménye . . . Ugyancsak e dolgozat elkészülte után jelent meg Rozvány György 1893-ból való két levele (Geleji Dezső, Irodalomtörténet, 1957, 271), amely megerősíti a fentebb mondottak egy-egy tételét. A testi erő kultuszára vonatkozólag : „Testmozgása, mert sohasem gimnasztizált és sohasé táncolt, kicsit nehézkes . . .” (Vö. Toldi táncát a X. ének végén.) A vallásosságra és Arany realizmusára vonatkozólag (Irodalomtörténet, 1957, 272) : „Pietisztikus gyakorlatot nem vettem nála észre . . . Vallásos gyakorlatokra nem jutott ki neki az időből. A természetfölötti, vagyis érzékentűli dolgokra, mint nekem mondá. Sohasé törte az esztét . . . Sohasé láttam, hogy metafizikai könyveket olvasott volna.”